

YEMEN

dı. el-Melikü'l-Eşref I. İsmâil, Zeydî imam-ları ve kabile isyanlarına karşı büyük başarı kazanıp ülkede istikrarı yeniden sağladı. I. İsmâil'in 803'te (1400) ölümünden sonra Yemen tarihinin karakteristik özelliği tekrar ortaya çıktı ve şehir devletçikleri merkezden ayrılarak bağımsızlıklarını ilân etmeye başladı. Son büyük Resûlî sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ahmed bu devletçikleri itaat altına aldı ve Zeydî İmamı Mansur Ali'yi yenilgiye uğrattı (820/1417). el-Melikü'n-Nâsır Ahmed'in vefatından (827/1424) Resûlîler tekrar küçük şehir hânedanlıklarına dönüştüler. Bunun üzerine Tâhirîler, Aden'i zaptederek Resûlî hânedanını ortadan kaldırdı (858/1454). Resûlîler döneminde doğu-batı yönünde yapılan deniz ticareti ve bu ticaretten alınan vergiler sayesinde oldukça müreffeh bir dönem yaşanmış, bu dönemden günümüze Yemen'de pek çok cami, medrese, hamam ve hankah kalmıştır. Sünnî olan Resûlîler dönemindeki istikrar sayesinde zengin vakıflarla desteklenen medreselerin ve ilmî hareketin geliştiği bilinmektedir.

Rada' bölgesinde nüfuzlu bir aile olan Tâhirîler son dönemlerinde Resûlîler'in hizmetine girmişti. Tâhir'in iki oğlu Ali ve Âmir, Resûlîler'in taht mücadelelerinde önemli rol oynadı. Resûlîler'in sona ermekte olduğunu gören iki kardeş Aden'i el-Melikü'l-Mes'ûd'dan alarak Tâhirîler hânedanını kurdu (858/1454). el-Melikü'z-Zâfir I. Âmir döneminde Taiz ve Zebîd gibi önemli şehirler Tâhirî hâkimiyetine geçti. Ardından Şihr de itaat altına alındı. Zeydîler'le yoğun bir mücadeleye giren Tâhirîler, Zemâr'i ele geçirdilerse de (865/1460) San'a'yı zaptedemediler. el-Melikü'l-Mücâhid Ali döneminde Tihâme bölgesindeki kabileler egemenlik altına alındı. el-Melikü'l-Mücâhid Ali'nin ölümünden sonra (883/1478) hânedan mensupları arasında başlayan taht mücadeleleri Tâhirîler döneminin karakteristik özelliğini oluşturur. II. Âmir döneminde taht kavgalarının son bulmasının ardından Tâhirîler, San'a ve kuzey taraflarını zaptederek Yemen'in büyük kısmına hâkim oldular. Ancak XVI. yüzyılın başlarında bölgede Portekiz tehlikesi baş gösterdi. Portekizliler'e karşı Memlükler'den yardım isteyen Tâhirîler, Kemerân adasındaki Memlük donanmasına erzak göndermeyince Memlük-Tâhirî ilişkileri bozuldu. Zeydîler'in ve Yemen kabilelerinin desteğini alan Memlükler, Zebîd'de yapılan savaşta Tâhirî ordularını mağlûp ettiler (923/1517). Böylece Yemen'in büyük kısmı Memlükler'in eline geçti. Tâhirî aile-

si mensupları, Memlük Devleti'nin aynı yıl Osmanlılar tarafından yıkılmasının ardından Aden ve Taiz gibi şehirlerde hânedanı ihya etmeye çalışılsa da yine taht kavgaları buna engel oldu. Tâhirîler'den Âmir b. Dâvûd 1521'de Aden'de yönetimi ele geçirdi. Bölgede faaliyet gösteren Portekizliler'e karşı mücadeleye giren Osmanlılar, stratejik önem taşıyan Yemen'le ilgilenip Âmir b. Dâvûd'a yardım teklif ettiler. Bu yardımın kabul edilmemesi üzerine Hadım Süleyman Paşa 1538'de Aden'i alarak Tâhirîler hânedanına son verdi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 42-43, 282; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 13; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), bk. İndeks; İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, bk. İndeks; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 21-41; Ahmed b. Abdullah er-Râzi, *Târihu medîneti San'a* (nşr. Hüseyin Abdullah el-Amrî - Abdülcebbar Zekkâr, San'a 1974; Bekrî, *el-Mesâlik*, I-II, bk. İndeks; Umâre el-Yemenî, *Târihu'l-Yemen: el-Müfîd fi ahbâri San'a ve Zebîd* (nşr. Hasan Süleyman Mahmûd), Kahire 1957; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 447-449; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü'l-Mücâvir, *Şifâtü bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve ba'zî'l-Hicâz: Târihu'l-Müsteşşur* (nşr. O. Löfgren), Leiden 1951-54, I-II; el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî, *Turfetü'l-ashâb fi ma'rîfeti'l-ensâb* (nşr. K. W. Zetterstéén), Beyrut 1412/1992; İbn Hâtim, *es-Sim'ü'l-gâli's-semen fi ahbâri'l-mülük mine'l-Guz bi'l-Yemen: The Ayyûbids and Early Rasûlids in the Yemen* (nşr. G. R. Smith), London 1974-78, I-II; Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, *es-Sülûk* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), San'a 1414/1993; Abdülbâki b. Abdülmecid el-Yemânî, *Târihu'l-Yemen: el-Müsemma Behcetü'z-zemen fi târihi'l-Yemen* (nşr. Mustafa Hicâzî), Beyrut 1985; Ali b. Hasan el-Hazrecî, *el-'Ükûdül-lü'lü'iyye* (nşr. M. Besyûnî Asel), Kahire 1329-32/1911-14, I-II; İbnü'l-Ehdal, *Tuhfetü'z-zemen fi târihi sâdâti'l-Yemen* (nşr. Abdullâh Muhammed el-Habeşî), Ebûzabî 1425/2004, I-II; İbnü'd-Deyba', *Kurretü'l-uyûn* (nşr. M. Ali el-Ekva'), Kahire 1978; a.mlf., *el-Fazlül-mezîd 'alâ Buğyetü'l-müstefîd fi ahbâri medîneti Zebîd* (nşr. Yûsuf Şülhûd), San'a 1983; Yahyâ b. Hüseyin es-San'ânî, *Gâyetü'l-emânî fi ahbâri'l-ku'ri'l-Yemânî* (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Kahire 1388/1968; a.mlf., *Enbâ'ü'z-zamân fi ahbâri'l-Yemen* (nşr. M. Abdullâh el-Mâzî), Berlin 1936; Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, *es-Suleyhiyyûn ve'l-hareketü'l-Fatîmiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1955; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Mutlu), I, 277-280, 408, 411-420; ayrıca bk. İndeks; Cevâd Ali, *el-Mu-faşşal*, II, 73-599; Eymen Fuâd Seyyid, *Meşâdirü târihi'l-Yemen fi'l-'aşri'l-İslâmî*, Kahire 1974, s. 19-188; M. Abdülâl Ahmed, *Benû Resûl ve Benû Tâhir ve 'alâkâtü'l-Yemen el-hâriciyye fi 'ahdihimâ*, İskenderiye 1980; Muhammed b. Ahmed el-Akîlî, *Târihu'l-mihlâfi's-Suleymânî*, Riyad 1402/1982; Mustafa Fayda, *İslâmiyyetün Güney Arabistan'a Yağışı*, Ankara 1982, s. 23-128; M. Abdülkâdir Bâfâkîh, *Târihu'l-Yemeni'l-kadîm*, Beyrut 1985; a.mlf. v.dğr., *Muhtârât mine'n-nukûşî'l-Yemeniyyeti'l-kadîme*, Tunus 1985; M. Yahyâ el-Haddâd, *et-Târihu'l-'âm li'l-Yemen*, Beyrut 1407/1986, II-IV; *Yemen: 3000 Years of Art and Civilization in Arabia Felix* (ed. W. Daum), Innsbruck

1988; Abd al-Muhsin Mad'aj M. al-Mad'aj, *The Yemen in Early Islam (9-233/630-847): A Political History*, London 1988; C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996, s. 96-111; Abdullah Hasan eş-Şeybe, *Dirâsât fi târihi'l-Yemeni'l-kadîm*, Taiz 1999-2000; Ahmed Sâlih Muhammed el-Abbâdî, *el-Yemen fi'l-meşâdiri'l-kadîme-ti'l-Yûnâniyye ve'r-Rûmâniyye*, San'a 1425/2004; İhsan Süreyya Sırma, "Yemen", *İA*, XII/2, s. 373-376; G. R. Smith, "al-Yaman", *El* (İng.), XI, 271-274.

CENGİZ TOMAR

Osmanlı Dönemi. Osmanlılar'ın Yemen'e ilgi duyması, XVI. yüzyıl başlarında Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda baş gösteren Portekiz tehlikesinin bir neticesidir. Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin yardım talebi üzerine Osmanlı Devleti adına Mısır'a giden Selman Reis'in 920'de (1514) Süveyş'te inşa ettirdiği donanmaya kapitan, Hüseyin Bey'in de Cidde beyi ve Yemen serdarı tayin edilmesiyle Kızıldeniz'de ilk harekâtın başladığı bilinmektedir. Süveyş donanması 922 (1516) yılı başlarında Yemen denizine geldi; ordunun yerleştiği Kemeran adasında üs edinmek amacıyla burçlu bir kale inşa edildi. Bu sırada erzak sıkıntısı baş gösterince kendilerini bölgeye davet eden Yemen Emiri II. Âmir b. Tâhir'den yardım istemelerine rağmen karşılık görmediler. Bunun üzerine Yemen sahillerini yağmalayan mütefik Osmanlı-Memlük ordusundaki Osmanlı askerleri ateşli silâhların üstünlüğü sayesinde 19 Cemâziyelevvel 922'de (20 Haziran 1516) Zebîd'i teslim aldılar. Şehir Sultan Kansu Gavri'nin beylerinden Barsbay'ın yönetimine bırakıldı. Yirmi iki kadirga ve iki barçadan oluşan donanma daha sonra Aden'i kuşatmakla birlikte Mür-can el-Âmirî'nin şiddetli savunması dolayısıyla şehir ele geçirilemedi. 11 Receb 922'de (10 Ağustos 1516) Aden Limanı'ndan ayrılan Hüseyin Bey ve Selman Reis önce Zeyla' Limanı'nda gemilerine hububat yükledi; ardından Muha (Meha), Mu-tayne, Kemeran ve Luhayye Limanı'na, oradan Cidde'ye gitti. Bu, Türkler'in Yemen'e ilk geliştirdiği (İbn İyâs, V, 83; Abdullâh b. Muhammed b. Abdullâh Bâsencele, s. 36-37).

26 Rebîulevvel 923'te (18 Nisan 1517) bir Portekiz donanmasına karşı Cidde'yi başarıyla savunan Selman Reis, Kızıldeniz ve Yemen hakkındaki düşüncelerini öğrenmek isteyen Yavuz Sultan Selim'in daveti üzerine beraberinde ele geçirdiği Portekizli esir ve ganimetler bulunduğu halde Kahire'ye gitti. Bu sırada Zebîd hâkimi olan Barsbay'ın San'a'da yağma ve kat-

liam yapması, dönerken de yolda saldırıya uğrayarak hayatını kaybetmesi üzerine Emîr İskender, Osmanlı beylerinden Taiz Emîri Ramazan Bey'in desteğiyle Zebîd'de hâkimiyet kurdu. Yemen'deki son Memlûk idaresinin ortadan kalkması ve Osmanlı leventlerinin etkin konuma gelmesiyle Emîr İskender, Osmanlı kıyafeti ve kimliğiyle yaşamayı tercih etti. Son Memlûk ve ilk Osmanlı yöneticisi olması sebebiyle "Muhadram" denilen Emîr İskender, Mısır'daki Osmanlı valisi Hayır Bey tarafından Yemen hâkimi tayin edildi ve üç yıl görevde kaldı. Bu sırada ilk defa Yavuz Sultan Selim adına hutbe okundu; Osmanlı usul ve kanunları uygulanmaya başlandı (Nehrevâlî, s. 32-33; Âlî, vr. 14^a-15^a). 926'da (1520) Hayır Bey tarafından Cidde muhafızlığına getirilen Hüseyin Bey (Rûmî) sâhipsiz kaldığını düşündüğü Yemen'i almak istediğinde Emîr İskender'in tepkisiyle karşılaştı. Bu esnada Yavuz Sultan Selim'in ölümü üzerine Kanûnî Sultan Süleyman'ın cülûs haberi geldiğinden Hüseyin Bey Cidde'ye döndü ve yerine bıraktığı Kemal Rûmî, İskender Muhadram'ı öldürerek Yemen'e hâkim oldu. Zebîd'de yeni padişah adına hutbe okuttu, Taiz'i Ramazan Bey'e bıraktı (927/1521). Ancak leventler Safer 930'da (Aralık 1523) onun yerine İskender Karamânî'yi getirdiler, Uzun (Tavil) Ali Bey'i de Taiz'e yönetici yaptılar (Nehrevâlî, s. 34-36).

Osmanlılar'ın Yemen'e karşı asıl ilgisi Selman Reis'in bölgeye ikinci defa gelişiyle başladı. Mısır Beylerbeyi Ahmed Paşa ismen Osmanlı hâkimiyetini tanıyan, ancak eski Memlûk beylerinin yönetiminde kalan Yemen'i ikinci defa fethetmek ve bölgedeki askerleri kontrol altına almak üzere Cidde Beyi Hüseyin Bey ile Selman Reis'i Yemen'e gönderdi (929/1523). Selman Reis ile Hüseyin Bey, Portekizliler'in işgal ettiği Kemeran adasına çıkarak bunların çoğunu kılıçtan geçirdiler ve adaya leventleri yerleştirdiler. Ardından itaat yanlısı olmasına rağmen Zebîd hâkimi İskender Karamânî'nin emrindeki levent ve askerlerin isyanı karşısında Yâfi', Mehre ve Câzân (Cizân) kuvvetlerinin desteğiyle Zebîd'i ele geçirdiler; şehir Hüseyin Bey'e teslim edildi (Receb 930 / Mayıs 1524). Donanma bir müddet Yemen sahillerinde dolaştı (Abdullah b. Muhammed b. Abdullah Bâsencele, s. 41; Nehrevâlî, s. 39-40).

Veziirîzâma İbrâhim Paşa'nın ıslahat yapmak için Mısır'a gelmesiyle birlikte Selman Reis, kendisine Yemen ve Uzakdoğu hakkında 10 Şâban 931 (2 Haziran 1525) tarihli bir rapor sundu; Hindistan deniz

ticaret yolunun önemi üzerinde durarak yol güvenliğinin sağlanması için Portekizliler'in elindeki kalelerin geri alınması gerektiğini bildirdi. Mısır'dan daha bayındır olan Yemen'in sâhipsiz kaldığını, Osmanlı padişahı adına hutbe okunan bir sancak büyüklüğündeki Zebîd'in yıllık 180.000 altın geliri bulunduğunu, Taiz'in ise Bursa kadar güzel, verimli bir yer olduğunu anlattı. Selman Reis ayrıca bağı bahçesi ve 300 köyü bulunan Cebelîsabr'ın ve etrafındaki İb, Cible, Radâ, Damar, Mikrâne, San'a gibi sancak büyüklüğünde şehirlerin Osmanlı yönetimi altına alınması gerektiğini yazıyordu. Ona göre Yemen'de üretilen kızıl boya büyük bir gelir sağlıyordu ve yıllık 200.000 altın geliri olan Aden'e her yıl Hindistan'dan elli altmış gemi geliyordu. Bu sebeple Yemen'in fethi Hindistan'a hâkim olmak demekti (TSMA, nr. E 6455). İbrâhim Paşa, Selman Reis'in görüşlerini benimsedi ve onu, Süveyş'teki donanmanın hazırlıklarını yaptıktan sonra yeni emirlerle Yemen'deki Hüseyin Bey'in yanına gönderdi. Bölgede bulunan levent, urban ve Zeydîler'in itaatini sağlayan Hüseyin Bey, Yemen'de tam bir hâkimiyet kurduysa da hastalanıp vefat edince vasiyeti gereği yerine Rûmî Mustafa Bey geçti. Bundan rahatsız olan Selman Reis yeniden Mısır'a döndü ve İbrâhim Paşa'ya son gelişmeleri bildirerek asker ve yetki verildiği takdirde Yemen'in tamamını fethedebileceğini söyledi. İbrâhim Paşa, Mısır'daki 4000 Türk levendinden kurduğu orduya Hayreddin Bey'i serdar, Selman Reis'i donanma kaptanı tayin etti. Donanma 933'te (1527) Kemeran'a ulaşım adayı imar ettikten sonra Yemen'e geçti. Zebîd yöneticisi Mustafa Bey'e Hayreddin Bey'in yeni Yemen valisi olduğu ve kendisinin hiçbir yetkisinin kalmadığı bildirilince isyan çıktı; meydana gelen savaş neticesinde Selman Reis Zebîd'i ele geçirdi ve kendi adamlarından Emîr Yûnus'u buraya yönetici yaptı. Ardından Taiz'i alıp Zeydîler üzerine gitti, reisleri İbn Hamza'yı yenilgiye uğrattı. İbn Hamza, Beytûlfakih'e kaçtıysa da orada tutunamadı, diğer Zeydî beyleriyle iş birliği yaparak tekrar Zebîd'e hücum etti ve şehri ele geçirdi, Selman Reis'e ait olan her şeyi yağmaladı. Ancak Selman Reis tekrar Zebîd'i kuşatıp aldı. İbn Hamza beraberindeki askerlerle birlikte Aden'e Mustafa Bey'in yanına gidince Selman Reis de Aden'e giderek Mustafa Bey'i mağlûp etti (Muharrem 934 / Ekim 1527), böylece Aden ve Yemen'i hâkimiyet altına aldı (Nehrevâlî, s. 49-52).

Selman Reis'in donanma kaptanı olmasına rağmen fetihlerde öne çıkması ve halk üzerinde şiddet uygulaması Yemen Serdarı Hayreddin Bey'in tepkisine yol açtı ve leventlerle iş birliği yaparak Selman Reis'i öldürttü (934/1528); onun yeğeni Mustafa Bey de Hayreddin Bey'i aynı âkibete uğrattı. Mustafa Bey, Yemen'i ele geçirdikten sonra yerine Ali Rûmî'yi bırakıp Hoca Sefer'le birlikte 936'da (1530) Hindistan'a gitti (a.g.e., s. 54-55; Serjeant, s. 55). Bütün bu hadiseler, Yemen'in Osmanlı hâkimiyetine geçişinin çok uzun sürede ve birçok olay neticesinde gerçekleştiğini ortaya koyar. Bununla birlikte Hadım Süleyman Paşa'nın, birinci Mısır beylerbeyliği sırasında Portekizliler'in Kızıldeniz'deki faaliyetlerini engellemek ve Yemen işlerini düzene koymak için harekete geçmesiyle idare giderek yerleşti. Hadım Süleyman Paşa yetmiş parça gemiden oluşan ve içinde 7000 yeniçeri, 20.000 asker bulunan donanmasıyla 30 Muharrem 945'te (28 Haziran 1538) çıktığı Hindistan seferinde Kemeran'a uğrayıp kendisine itaat etmeyen Aden Emîri Âmir b. Dâvûd'u idam ettirdi ve Behram Bey'i Aden yöneticiliğine getirdi, padişah adına hutbe okuttu. Hindistan seferi dönüşünde Yemen'in güney sahilindeki Şihr'i idarecisinin itaat etmesi üzerine Osmanlı hâkimiyetine dahil etti. Aden'e uğradıktan sonra Muha'ya geçti; Zebîd hâkimi Nâhudâ Ahmed'i ortadan kaldırıp Zebîd ve Aden bölgelelerinden meydana gelen Osmanlı Yemeni'ni bir sancak halinde teşkilâtlandırdı. 8 Şevval 945'te (27 Şubat 1539) Gazze sancak beyi Mustafa Bey'i vali ve hâkim tayin ederek Yemen beylerbeyliğinin temellerini attı (BA, D. BRZ, nr. 20614, s. 9-10; Nehrevâlî, s. 85-86).

Yemen'e ilk beylerbeyi tayin edilen Neşâr Mustafa Paşa (947/1540) Zebîd'de beş yıl kaldıktan sonra (BA, KK, nr. 1864, s. 16; BA, A. RSK, dosya, I, 24) ikinci beylerbeyi Üveys Paşa'nın (1545-1547) devlet işlerine kayıtsızlığı yüzünden, daha çok dağlarda yaşayan Zeydîler, İmam Şerefeddin'in etrafında toplanarak bir kuvvet teşkil ettiler. Ancak Şerefeddin'in oğulları imâmet konusunda anlaşmazlığa düşüncü Üveys Paşa'ya itaat edip desteğini kazanan Mutahhar'ın imâmetini kardeşleri kabul etmek zorunda kaldı. Bu karışıklıktan yararlanan Üveys Paşa harekete geçip Taiz'i zaptetti, ancak San'a üzerine yürüdüğü sırada bir levent tarafından öldürüldü. Yemen'in bu durumuna Taiz sancak beyi Özdemir Bey tarafından son verildi; İmam Mutahhar'ın elinde bulunan

YEMEN

San'a ele geçirilerek (1547) suçlular cezalandırıldı. Bu olaylar, gelecekte Osmanlı yöneticileriyle Yemen imamları arasında cereyan edecek iktidar mücadelesinin başlangıcını teşkil etti. Özdemir Bey, bu hadiseleri ve Yemen'in üç beylerbeylik büyüklüğünde olduğunu anlattığı bir fetih-nâme kaleme alarak İstanbul'a gönderdi (Blackburn, *Ar.Ott.*, VI [1980], s. 63-100). Yemen beylerbeyliğine tayin edilen Ferhad Paşa, Muha'ya vardığında Ali b. Süleyman tarafından ele geçirilen Aden'i geri almak üzere bir ordu gönderdi. Daha sonra eyalet merkezi Zebid'e gitti, Cizân'ı zaptedip kısa zamanda Yemen'de asayiş sağladı (Nehrevâlî, s. 94-104; Yavuz, I, s. XCVII-CVII).

Özdemir Paşa'nın beylerbeyliği sırasında (1549-1555) onun iyi yönetimi sayesinde Yemen tamamen kontrol altına alındı. Bölgeyi Mutahhar tehlikesinden kurtarmak için Özdemir Paşa'nın Kanûnî Sultan Süleyman'dan istediği yardımcı kuvvetlerle ve Mutahhar'a hitaben yazılan bir nâme-i hümayunla gelen Neşşâr Mustafa Paşa'nın (Ahmed Râşid, I, 260-273; BA, KK, nr. 1766, s. 105) Sülâ Kalesi'ndeki Mutahhar'ı kuşatmak yerine ona eman verip barış yapması Özdemir Paşa'yı rahatsız etti. Bununla beraber Özdemir Paşa yeni kuvvetlerle Yemen'deki pek çok yeri Osmanlı topraklarına kattı. Devlet işlerini liyakatla yürütüp halka kendisini sevdirmesine rağmen, Neşşâr Mustafa Paşa'nın beylerbeyliğine tayini için Dîvân-ı Hümayun nezdinde teşebbüste bulunduğunu haber alınca görevinden ayrılmak istedi ve isteğinin kabul edilmesi üzerine Yemen'den ayrıldı. Devlete bağlılığına pek güvenmediği ve Yemen'deki isyanları desteklemesi yüzünden hoşlanmadığı Mekke emîri ile karşılaşmamak için gemiyle Sevâkin'e geçti ve oradan kara yoluyla Mısır'a ulaştı (Âlî, vr. 54^b-55^a).

Neşşâr Mustafa Paşa ikinci defa Yemen beylerbeyi olduğunda (1555-1559) hac emirliği teşkilâtını kurdu ve adaletle davranarak halkın teveccühünü kazandı. Onun Yemen'de vefat etmesinin ardından Kara Şahin Mustafa Paşa kısa bir süre beylerbeylik yaptı (1559-1560). Mustafa Paşa'nın yerine geçen Mahmud Paşa (1560-1565) Zebid'e gelince ilk iş olarak servetine göz diktiği darphâne emini öldürttü. Bazı tanınmış kimseleri haksız yere idam ettirmesi, akçenin değerini düşürüp eksik maaş ödetmesi muhafızlardan bir kısmının Yemen'den ayrılmasına, bazılarının da Mutahhar tarafına geçmesine yol açtı. Zeydîler'in dağlardan inerek eşkıyalık hareketlerine başlaması yüzünden eyalette yönetim kötüye gitti. Bununla beraber Mahmud Paşa, merkezini Taiz'e taşıdığı Yemen eyaletinin gelir giderini gösteren bir muhasebesini hazırlattı. 968-969 (1561-1562) yıllarına ait bu muhasebede Zebid, Taiz, San'a ve Sa'de sancaklarının mukâtaa, arazi ve iskele gelirlerine karşılık beylerbeyi ve sancak beyi sâlyâneleriyle müteferrika, gönüllü, tüfekçi, nevbetçi, müstahfız gibi askerlerin maaşları ve eyaletin diğer giderleri yer alıyordu (TSMA, nr. D 314; Özbaran, *The Ottoman Response*, s. 46-60). Onun zamanında artan zulüm sebebiyle her haksızlığa "mahmûdiye" denilmesi âdet haline geldi ve Zeydî isyanları yayıldı.

Mahmud Paşa, kendi isteğiyle Mısır beylerbeyliğine geçtikten sonra yerine gelen Ridvan Paşa (1565-1567) onun yaptığı haksız uygulamaları divana bildirdi. Durumdan haberdar olan Mahmud Paşa, Yemen'in çok geniş topraklara sahip bulunması dolayısıyla ikiye bölünmesi gerektiğini divana telkin edince San'a beylerbeyliği Ridvan Paşa'ya, Zebid'in merkez olduğu Yemen beylerbeyliği Murad Paşa'ya verildi. Böylece Mahmud Paşa, hakkındaki suçlamlardan kurtulmuş oldu (Blackburn,

Turcica, XXVII [1995], s. 229-230). Ancak iki beylerbeyinin anlaşmazlığa düşmesinden yararlanan Mutahhar'ın 1567'de halktan zorla vergi toplandığını ileri sürüp isyan etmesi ve Murad Paşa'nın tarafını tutması üzerine Ridvan Paşa azledilerek yerine Rus Hasan Paşa tayin edildi. Yine Zeydî isyanlarının artması ve Murad Paşa'nın Mutahhar taraftarlarınca öldürülmesiyle San'a isyancıların eline geçti, Hasan Paşa da Zebid'e gitmek zorunda kaldı. Hasan Paşa'nın askerini ihtiyacını karşılamak amacıyla halktan haksız yere vergi toplaması ve nüfuzlu kişileri öldürmesi tedirginliği arttırdı ve halkın Mutahhar'a meyletmesine yol açtı. Mart 1568'de iki eyalet birleştirilerek merkezi Zebid olan Yemen beylerbeyliği kuruldu, yönetimi de Hasan Paşa'ya verildi. Bu sırada eski bir Osmanlı sancak beyi olmasına rağmen Mutahhar'ın yanına geçen Zeydîler'den Ali b. Şevî, Aden'i ele geçirdi, böylece Zebid ve Tihâme bölgesi hariç Yemen Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış oldu (Blackburn, *W*, XIX/1-4 [1979], s. 148-171). Bu isyan hareketlerinin, Portekiz'e karşı Osmanlılar'dan yardım isteyen Açe Sultanlığı'na güçlü bir donanmanın sevk edilmesi zamanına rastlaması manidardır.

Yemen isyanlarının tehdit boyutuna ulaşması üzerine Habeş Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa San'a beylerbeyi, Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa da serdar olarak Yemen'e gönderildi (BA, MD, nr. 7, hk. 611). Ancak Lala Mustafa Paşa, sadâret makamında gözü olması ve aralarındaki anlaşmazlık yüzünden Mısır Beylerbeyi Sinan Paşa'dan tam destek göremedi; Mısır'a kadar gitmesine rağmen görevi ihmalen azledildi (976/1568); yerine kendi isteğiyle Sinan Paşa vezir olarak Yemen serdarı tayin edildi (BA, MD, nr. 7, hk. 1922; BA, KK, nr. 1867, s. 18). Özdemiroğlu'nun Yemen'e gelmesiyle birlikte Osmanlı ordusu önce Taiz'i ele geçirdiyse de Kahiriye Kalesi'nin kuşatmasında zorlandı. Nihayet Sinan Paşa'nın yardımıyla kale alındı (976/1569) ve Mutahhar'ın ordusu geri çekilmek zorunda kaldı (BA, KK, nr. 1767, s. 15; nr. 1867, s. 97); ardından kara ve denizden kuşatılan Aden zaptedildi.

Sinan Paşa, aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı Özdemiroğlu'nun azlini ve yerine Hasan Paşa'nın yeniden Yemen beylerbeyliğine tayinini gerçekleştirdikten sonra yeni fetihlere başladı. San'a şehrinin kilidi durumundaki Kevkebân'ın uzun bir kuşatmanın ardından alınması üzerine Mutahhar Sa'de'ye çekilmek zorunda kaldı ve Yemen'de yeniden kontrol sağlandı. Ha-

Taiz şehri
ve Kahiriye
Kalesi'nden
bir görünüş

san Paşa'nın yerine getirilen Behram Paşa'nın da (1570-1575) gayretleriyle yaklaşık 220 kale ele geçirildi. Yemen'i ikinci defa fethederek düzeni sağlayan ve "Yemen fâtihî" unvanını alan Sinan Paşa 4 Şevval 978'de (1 Mart 1571) Yemen'den ayrıldı (Yavuz, I, s. CXLI-CLX). Behram Paşa, Yemen'deki islahatı sırasında yeni bazı kaleler fethettiği gibi kabile şeyhlerinin itaatini sağlayarak onları etrafında topladı, adaletli uygulamaları sayesinde halkın güvenini kazandı. Mutahhar'ın ölümü üzerine (1573) isyanlar hemen tamamıyla durmuştu. Kuyucu Murad Paşa'nın (1576-1580) ardından bu göreve gelen Yemenli (Arnavut) Hasan Paşa (1580-1604) ilk birkaç yıl içinde daha önce Mutahhar ailesine bırakılan kale ve şehirleri de geri aldı (Feridun Bey, II, 199-201); başarılarından dolayı 992'de (1584) kendisine vezirlik tevcih edildi (Selânikî, I, 394). Hasan Paşa'nın 994'te (1586) İstanbul'a gönderdiği kaynaklarda "evlâd-ı Mutahhar" olarak geçen Mutahhar'ın dört oğlu ile birlikte yedi kişiye günlük 15 akçe maaş bağlandı ve Yedikule'ye hapsedildi (BA, MAD, nr. 397, s. 30; nr. 5531, s. 109; Seyyid Mustafa Sâlim, s. 384). Böylece bölgeye tamamen hâkim olan Hasan Paşa "vilâyet-i Yemen ve Aden beylerbeyi" diye şöhret kazandı. Hasan Paşa, o sırada Portekiz Krallığı'na da hükmettiği için Hint Okyanusu'na gelen İspanya donanmasına ait dört gemiyi Aden açıklarında ele geçirerek kaptanlarını İstanbul'a yolladı (Selânikî, I, 175-176, 185). Yaklaşık yirmi dört yıl süren görevi esnasında halk tarafından sevilen Hasan Paşa bu sebeple "Yemenli" adıyla anılmıştır. Onun hazırlattığı kendi zamanına ait eyalet bütçeleri ve mukâtaa muhasebeleri, Yemen'in 1000-1008 (1592-1600) yılları arasındaki ekonomik durumunu ve idarî yapısını göstermektedir (BA, MAD, nr. 2215, 3084, 4118, 4699, 7092, 7555, 20619; BA, KK, nr. 2288).

Hasan Paşa kendi isteğiyle beylerbeyilikten ayrılınca yerine geçen kethüdâsı Emîr Sinan Paşa zamanında (1604-1607) Zeydîler'in Kevkebân'ı zaptetmesiyle ortaya çıkan isyan Salâh b. Mutahhar'ın öldürülmesi üzerine kısmen sona erdi. Yemen'i talep ettiği için Habeş beylerbeyliğinden Yemen'e tayin edilen Câfer Paşa'nın (1607-1612) Taiz'e ulaşması esnasında Yemen'den ayrılmak üzere olan Sinan Paşa yolda hastalanarak Muha'da vefat etti. Câfer Paşa, Mutahhar ailesinden isyan eden Abdürrahim'i ele geçirip İstanbul'a sürgüne gönderdi. İmam Kâsım b. Muhammed ile olan anlaşmazlık ise yapılan on senelik bir

antlaşma ile çözümlendi (1608). Câfer Paşa, Osmanlı idaresine baş kaldıran Sa'de Emîri Mehmed'i de yakalayıp İstanbul'a yolladı. Bu olay azline sebep olduysa da yerine gelen İbrâhim Paşa daha San'a'ya ulaşmadan yolda vefat edince (1613) Câfer Paşa tekrar yönetime geçti (1612-1616). Ancak bir taraftan İbrâhim Paşa'nın kethüdâsı Abdullah Çelebi'nin beylerbeyilik iddiasıyla isyan etmesi ve Yemen'i Câfer Paşa ile kendi arasında taksim etmek istemesi, diğer taraftan bu karışıklıktan yararlanan İmam Kâsım'ın Sa'de'de ayaklanması Yemen'de çatışmaların yeniden başlamasına yol açtı. San'a'ya gelen Câfer Paşa, İmam Kâsım üzerine kuvvet sevk ederek Sa'de'yi geri aldı, ancak bu mücadele iki yıl kadar sürdü. Yeni Yemen beylerbeyi Mehmed Paşa (1616-1622), Yemen'in tek kükürt madeni olan San'a yolundaki Cebelîkibrî'te dağları korumak maksadıyla bir kale yaptırdı. San'a'ya geldiğinde daha önce İmam Kâsım'la yapılan antlaşma sona erdiğinden çatışmalar tekrar başladı. Nihayet barış sağlanıp Mehmed Paşa ile Zeydîler arasında on yıl sürmesi planlanan bir antlaşma imzalandı (1028/1619). Buna göre Osmanlı askerleri İmam Kâsım'ın ele geçirdiği topraklardan geri çekilecekti. Sükûnet içinde geçen Fazlı Paşa'nın beylerbeyiliği sırasında (1622-1624) yeni Zeydî imamı Müeyyed-Billâh Muhammed b. Kâsım'la iyi ilişkiler sürdürülmeye çalışıldı. Bu arada bazı kabilelerin isyanına karşı İstanbul'dan istenen yardım muhtemelen şehirdeki karışıklıklar yüzünden gönderilemedi. Haydar Paşa da (1624-1626) ayaklanan eski Taiz Beyi Emîr Mehmed'i öldürttü. 1036'da (1626) İmam Müeyyed ile barış bozulduğundan Zeydîler, San'a'nın kuzey kesimini zaptettiler. İmam Müeyyed ile kardeşleri San'a'yı kuşattı; şehre erzak girişi yasaklandığından Haydar Paşa orduyuyla birlikte San'a'dan ayrıldı. Onun yerine getirilen Ahmed Paşa'nın yolda uğradığı Cidde'de Mekke şerifi tarafından zehirletilerek öldürülmesi üzerine Habeş Beylerbeyi Aydın Paşa 1037'de (1628) Yemen beylerbeyiliğe tayin edildi; 300 asker ve iki gemiyle birlikte Sevâkin'den Muha'ya geçmesine rağmen kuşatılmış olan şehre giremedi. Bu sırada Haydar Paşa San'a'da muhasara altındaydı, İmam Müeyyed de Taiz'i kuşatmıştı. Haydar Paşa 1038'de (1629) bir antlaşma ile San'a'yı İmam Müeyyed'e bırakmak zorunda kaldı. Muha kuşatmasını kaldıran imamın kardeşi Hasan Taiz'i ele geçirdi. Zebid'e çekilen Haydar Paşa burada tutuklanarak Muha'ya ve Aydın Paşa tarafından Kemeran adasına gön-

derildi. 1629'da Yemen'e vezir ve serasker tayin edilen Kansu Paşa 20.000'den fazla askerle Yemen'e ulaştı. Âlî Efendi, Kansu Paşa'nın Yemen'e götürdüğü asker ve cephanenin Sinan Paşa zamanındakinden daha çok olduğunu söyler. Kansu Paşa Zebid'e vardığında kethüdâsını bir miktar askerle Muha'ya yolladı ve Aydın Paşa'yı öldürttü. Haydar Paşa'yı da gemiyle Habeş tarafına gönderdi (*Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 209^b-213^a). Kansu Paşa kethüdâsı Yûsuf'u 7-8000 kişilik bir orduyla Taiz'e yolladıysa da yaklaşık 100.000 Zeydî tarafından 1039 Ramazanında (Nisan 1630) şehrin kuzeyindeki bir vadide kuşatılan birlikler ağır kayıplar verdi. Bu yenilgi üzerine Kansu Paşa, Muha'ya çekilerek şehrin surlarını tahkim ettirdi. Öte yandan Muha, kahve ticareti sayesinde Kızıldeniz limanları arasında hızla gelişmeye başlamış ve Hollanda, İngiltere, Fransa gibi Avrupa devletlerinin ilgisini çekmişti (Brouwer, s. 45-47, 148-167; Kara, s. 77-80).

Kansu Paşa, Muharrem 1040'ta (Ağustos 1630) İmam Müeyyed ile bir antlaşma yaptı. Zeydîler'in elinde bulunan Aden'de karışıklık çıkınca Hasan b. Kâsım ordusuyla Aden'e, Zebid'de de Osmanlı askerleri arasında anlaşmazlık çıktığından Kansu Paşa Zebid'e gitti. Anlaşmanın 1043'te (1633) bozulması üzerine Kansu Paşa, Aden'e iki gemi gönderdiyse de şehir alınamadı ve gemiler geri döndü. Kuşatma altında olan Zebid'deki Osmanlı askerlerinin başlattığı

San'a'da Vâdizühr'da Dârülhacer Sarayı

YEMEN

hücumla iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Osmanlı yardım güçleri yolda Zeydîler'e yenildiğinden Zebîd teslim olmak zorunda kaldı; Hasan b. Kâsım bu defa Muha'yı kuşattı. Muha'da bulunan Kansu Paşa, kuşatma altında iken askerlerin kendisine isyan etmesi ihtimali karşısında Hasan b. Kâsım'la anlaşarak Yemen'i terketti. Bu sırada Osmanlılar'ın elinde sadece Muha kalmıştı. Buradaki askerlerin vali kabul ettiği Mustafa Bey altı ay kadar şehri savunduysa da Mısır'dan yardım gelmediği için sonunda Hasan b. Kâsım'dan eman istedi. Mustafa Bey, 10 Cemâziyelevvel 1045'te (22 Ekim 1635) kendisiyle birlikte kalan askerlerle bütün top, tüfek ve cephaneleri alarak bir Hint kalyonuyla Süveyş'e gitmek üzere Muha'dan ayrıldı; Hasan b. Kâsım da Zebîd ve Muha'ya kendi adamlarını tayin etti. Tihâme bölgesindeki şehirlerde yaşayan Osmanlılar'ın bir kısmı Yemen'i terkettiği halde bir kısmı Yemen'de kaldı (Âlî, vr. 209^p-220^a; Ahmed Râşid, I, 246-250).

Osmanlı ordusunun çekilmesinin ardından Yemen'de Kâsımîler dönemi başladı. İmam Müeyyed'den (1620-1644) sonra Kâsımî ailesi arasında imamlık mücadelesi ortaya çıktı, ancak Mutevekkil İsmâil b. Kâsım'ın (1644-1676) yönetimi ele almasıyla Aden, Bilâdihanfer, Zafâr, Hadramut Zeydîler'in eline geçti ve Kâsımîler en geniş sınırlarına ulaştı. Osmanlı Devleti'nin Yemen'de kurduğu idarî ve malî yapı Kâsımîler döneminde devam ettiği gibi Yemen'de kalan Osmanlı idarecileri ve askerleri de yeni yönetimde görev aldı. Ayrıca Osmanlı tüccarları özellikle kahve ticareti vesilesiyle sürekli Yemen sahillerine gidiyordu. Hatta Yemen'de Osmanlı idaresinin yeniden kurulması için 1672'de bir teşebbüste bulunulduğu, bazı nâme-i hümayunlarda Yemen'in de Osmanlı hâkimiyet alanları arasında sayıldığı görülmektedir (BA, NMH, nr. 6, s. 290). Ayrıca Yemen İmamı Ahmed b. Hasan'ın 1092'de (1681) muhaliflerine karşı kendisinin Yemen'i Osmanlı sultanı adına yönettiğini belirtmesi dikkat çekicidir. Mekke şerifleriyle iş birliği yaparak Hicaz'a hâkim olma emelleri ise Osmanlı makamlarından çekinildiği için sonuç vermeyecektir (Kara, s. 68-74). 1106'da (1694) Yemen'e yapılması düşünülen bir sefer için İskenderiye'ye götürülen topların geri gönderilmesinin istenmesi böyle bir düşünceden vazgeçildiğini göstermektedir (BA, MD, nr. 105, hk. 324). Cidde Valisi Süleyman Paşa'nın 1114'te (1702) Yemen İmamı Mehdi'ye elçi yollamasına karşılık imam da İstanbul'a he-

diyelerle elçi gönderdi (Defterdar Sanî Mehmed Paşa, s. 755). Mekke şerifleri kahve ticareti için Yemen imamlarıyla irtibat halinde oldukları gibi Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında (1798) Mekke şerifi, asker toplamak amacıyla İstanbul'dan kendisine gönderilen mektupların süretini imama yollayarak idarî bakımdan da aradaki bağı sürdürmekteydi (Lutfullah b. Ahmed Cehâf, s. 106-133). Bununla beraber XIX. yüzyılın başlarına kadar Yemen'de Osmanlı varlığından söz etmek mümkün değildir.

Osmanlılar'ın Yemen'e ikinci gelişi, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya isyan eden Türkçe Bilmez adlı bir beyin Cidde'den topladığı askerlerle 1833'te Yemen'e girmesi ve birkaç şehri ele geçirmesiyle başladı; ancak orada tutunamadı. Mehmed Ali Paşa 1835'te Emin Bey'in emrinde bir orduyu ve deniz gücünü Yemen'e sevk edip Luthayye ve Hudeyde'yi aldıktan sonra oğlu İbrâhim Paşa ile gönderdiği yeni kuvvetler Tihâme'yi zaptetti. Mısır kuvvetlerinin Asir'i boşaltırken yönetimi bıraktığı Şerîf Hüseyin b. Ali, İmam Muhammed b. Yahyâ'ya yenilince Hudeyde idarecisi olan yeğeni tarafından kurtarıldı. Daha önce 1820'de işgal amacıyla Muha'yı denizden bombalayan (Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen, s. 346-356) ve 1839'da Aden'de bir kömür deposu yapma izni alarak işgale çalışan İngiltere'nin bölge üzerinde planlarının bulunması Osmanlılar'ı yeniden harekete geçirdi (Farah, *Arabian and Islamic Studies*, s. 214-224). Mısır ve Hicaz'dan toplanan 3000 askerle birlikte Mekke Şerifi İbn Avn (Muhammed b. Abdülmuîn) ve Kıbrıslı Tefvik Paşa deniz yoluyla Hudeyde'ye ulaştıktan sonra San'a'yı ele geçirmek istedilerse de halkın isyanı yüzünden Hudeyde'ye geri dönmek zorunda kaldılar (1849). Ertesi yıl Tefvik Paşa'nın ölümüyle Yemen'in Osmanlılar idaresindeki kısmı vali veya mutasarrıflar tarafından yönetilmeye başlandı (Ahmed Râşid, I, 295-305). Mustafa Sabri Paşa (1850-1851) ve Sırrı Paşa'nın (1851-1852) valiliklerinde Hudeyde ve Asir civarında baş gösteren ayaklanmalar bastırılmaya çalışıldı ve bazı kaleler alındı. Bonapart Mustafa Paşa, üç aylık valiliği sırasında idarî kurumları düzene koyduktan sonra isyan eden kabileleri tenkil etmek için denizden Muha'ya gitti; fakat Zebîd ile Beytülfakih arasında yaşayan Zehrânik kabilesiyle giriştiği çatışmada yenildi ve yolda hayatını kaybetti. Yemen sahillerinde güvenliğin sağlanması çabaları Ahmed Muhtar Paşa'nın (Gazi) Yemen'i yeniden fethine kadar geçen dönemde gö-

revlendirilen valiler zamanında da sürdü-rüldü (a.g.e., I, 307-322).

Ahmed Muhtar Paşa görevli olduğu fırka-i ihtiyâtiye ordusuyla birlikte, Asir'de isyan eden Muhammed b. Âiz'i ortadan kaldırdıktan sonra 1871'de tayin edildiği Yemen vali ve kumandanlığı sırasında San'a'yı da alarak devlet otoritesini yeniden kurdu. Yemen'i bir vilâyet haline getirip askerî ve idarî bakımdan teşkilâtlandırdı; ülkeyi imar etmeye çalıştı. San'a'da bir kale, cami ve imaret yaptırdığı gibi bir matbaa kurdu ve San'a-Hudeyde arasında telgraf hattı döşetti. Ahmed Muhtar Paşa'nın Yemen'de sağladığı asayiş ve düzen sonraki valiler döneminde yaklaşık yirmi yıl sürdü. Ancak bölgede görev yapan Osmanlı memurlarının yetersiz kalması ve idarî işlerde âdil davranılmaması yüzünden 1889'da Yemen'i kendi imamlarının yönetmesini isteyen Zeydîler isyan etti. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Hicaz Valisi Ahmed Feyzi Paşa Hudeyde'ye geldi ve kısa sürede San'a'ya giderek isyancıları dağıttı, Taiz'i ele geçirip Yemen'e hâkim oldu. 1895'te başlayan ve iki yıl süren ayaklanmayı Hüseyin Hilmi Paşa bastırdı. Yemen'de çıkan isyanların askerî güçle bastırılması devlete çok pahalıya mal olduğu gibi ıslahat projelerinin yeterince uygulanamaması yüzünden halkın hoşnutsuzluğu giderilemiyordu. 1902'de İmam Yahyâ Hamîdüddin'in başlattığı ayaklanma sırasında Yemen Valisi Fâik Paşa San'a'da kuşatıldı. Halkın savunmaya katılması ve Medine'deki Ârif Hikmet Paşa kuvvetlerinin Hudeyde üzerinden yardıma gelmesi karşısında bir ara İmam Yahyâ barış istediye de kabul edilmedi. 1905'te isyan şiddetlenip kuşatma altındaki San'a'da açlık baş gösterince Ali Rıza Paşa kumandasında yeni bir takviye ordusu gönderildi. Fakat Zeydîler'in saldırısıyla askerlerin çoğu yolda zayıya uğradı. Zor şartlar altında kalan San'a halkı ve ordu şehri isyancılara teslim etmeye mecbur oldu. Bu olayın ardından Mıhralı Bey'in kumandasındaki 40. Hamidiye Süvari Alayı Yemen'e sevk edildiği gibi yeni kuvvetlerle bölgeye vali olarak yollanan Ahmed Feyzi Paşa, 15 Temmuz - 1 Eylül 1905 tarihleri arasında yürüttüğü harekâtta Taiz'deki kuvvetlerin desteğiyle San'a'ya girdi ve isyan halindeki kabile reislerini kısa sürede bertaraf etti (Çakaloğlu, s. 172).

II. Abdülhamid, Yemen meselesinin çözümü için gerekli ıslahatı yapmak amacıyla Yemen ulemâsı ve ileri gelenlerinden bir heyeti İstanbul'a davet ettiyse de aralarındaki görüş ayrılığı yüzünden bir sonuç alı-

namadı. Bu defa İmam Yahyâ'nın beş kişilik bir temsilciler heyeti İstanbul'a geldi ve düşüncelerini belirten bir rapor sundu. Ancak bu da hükümet değişikliği sebebiyle hayata geçirilemedi. 1909'da Asir'de Şeyh İdrîsî'nin başlattığı isyan 1911'de İmam Yahyâ'nın büyüyen isyanıyla yeniden alevlenince Osmanlı makamlarının âcil tedbir alması icap etti (İsmail Hakkı Tevfik, s. 5-29). Nihayet Yemen meselesini çözmek üzere 28 Şubat 1911'de Ahmed İzzet Paşa, Hamidiye kruvazörüyle Yemen'e gönderildi. Yemen'deki Yedinci Ordu ile birlikte İstanbul'dan ve diğer Osmanlı vilâyetlerinden topladığı 50.000 kişilik orduyla San'a kuşatmasını kaldırdı ve İmam Yahyâ ile 13 Ekim 1911'de bir antlaşma yaparak isyanlara son verdi. Yirmi iki ale-nî madde ile beş gizli maddeden oluşan antlaşmaya göre San'a dahil Zeydîler'in yaşadığı dağlık bölgelerin yönetimi İmam Yahyâ'ya bırakılacak, fakat kendisine yabancı devletlerle antlaşma yapma hakkı tanınmayacaktı. İmam Yahyâ "emirü'l-mü'minîn" olma iddiasından vazgeçecek, her yıl kendisine 20.000 Osmanlı altın lirası verilecekti (BEO, nr. 353194; Bayur, II/1, s. 46-47). Böylece sağlanan barış I. Dünya Savaşı boyunca devam etti ve bu sürede İmam Yahyâ, Yemen'deki Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarının karşılanmasında yardımcı oldu. Hatta San'a'daki 7. Kolordu birliklerinin gerek Asir'deki İdrîsî güçlerine gerekse İngilizler'in Aden'deki üssüne karşı giriştiği harekâta askerleriyle destek verdi. Mondros Mütarekesi gereği Osmanlı askerlerinin İngilizler'e teslim olması sırasında onlara sahip çıktı. Taiz kumandanı Ali Said Paşa'nın 39. Tümen'le Aden'de teslim olmasına karşılık Tihâme'deki 40. Tümen kumandanı Galib Bey'in Ahmed Tevfik Paşa ile birlikte hareket etmesi sayesinde Osmanlılar'ın Yemen'deki bütün ağır silâhları ve cephaneleri gerektiğinde İngilizler'e karşı direnişte kullanılmak üzere İmam Yahyâ'ya bırakıldı. 5 Mart 1919'da Yemen'de 3883 kişiden oluşan asker ve sivil memur kadrosu Hudeyde'de İngilizler'e teslim oldu. Hudeyde mutasarrıfı Ahmed Râgıb Bey ise Yemen'de kaldı ve daha sonra İmam Yahyâ'nın Hariciye nâzırlığına getirildi (Seyhun, s. 138; Ehiloğlu, s. 191-204). Yemen'deki Osmanlı ordusunun tasfiyesinin ardından son Yemen valisi Mahmud Nedim Bey'le birlikte temsili de olsa San'a'da görev başında bulunan on civarında subay ve memur, Kasım 1920 - Mayıs 1923 tarihleri arasında İstanbul ve Ankara hükümetlerinden maaşlarının gönderilmesini talep ediyordu (BEO,

nr. 349609, 353194; Öke - Karaman, s. 31-64). Nihayet Yemen, Lozan Antlaşması sonucunda hukuken Osmanlı toprağı olmaksızın çıktı ve Mahmud Nedim Bey, Mayıs 1924'te Yemen'den ayrıldı (a.g.e., s. 106).

Stratejik konumu bakımından Yemen, Uzakdoğu'dan Avrupa'ya deniz yoluyla giden baharat ticaret yollarının kesişme noktasında yer aldığından önce Portekiz ve Hollanda, ardından özellikle XIX. yüzyıldan itibaren İngiltere, Fransa ve İtalya gibi Avrupalı sömürgeci devletlerin ilgi odağı haline gelmişti. Bu devletler Yemen üzerindeki emellerini, Osmanlı idaresinin etkili olmadığı bölgelerdeki kabile şeyhi ve yöneticileriyle kurdukları ilişkiler yanında Arapça konuşan casusların müslüman kıyafetinde dolaşarak para karşılığında halkı isyana teşvik etmesiyle gerçekleştiriyordu (Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, s. 69-103). Portekiz'in Mekte ve Medine gibi kutsal yerleri ele geçirme amaçlı dinî sebepler öne sürerek Yemen sahillerini üs edinmek istemesinin altında ticarî gayeler yatıyordu. Buna karşılık XVI. yüzyılda Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a kadar uzanan Osmanlı varlığının Yemen'de bulunma gerekçesinin "tahsîl-i mâl" için değil "Kâ'be-i Mukerreme'nin siyâneti"ne yönelik olduğu belirtiliyordu (BA, MD, nr. 7, hk. 2738). XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede üs edinmek isteyen İngiltere'nin 1839'da Aden'i işgal etmesiyle yeni bir süreç başladı. Osmanlılar'ın Yemen'i tekrar kontrol altına alma teşebbüsü de aynı zamanlara rastlıyordu. İngilizler'in Asir'de İdrîsî isyanını desteklemesi (1912), Nevâhî-i Tis'a şeyhleriyle himaye anlaşmaları yapması (1913) Osmanlılar'ın etrafını kuşatma amacı taşıyordu. Aralarında Lehic (Lahic), Abdell, Ebyen ve Yâfi' gibi şeyhliklerin bulunduğu Aden civarındaki Nevâhî-i Tis'a'yı Yemen'den ayırma teşebbüsü halk için hiçbir zaman siyasal bir sınır ayırımından öteye geçmedi (Rumbeyoğlu Fahreddin - Mehmed Nâbî, s. 3-39; Abdülkerîm el-Uzeyr, s. 326). Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere donanmasına ait gemiler başta Hudeyde ve Luhayye olmak üzere Yemen'in liman şehirlerini ve Kızıldeniz'deki bazı adaları zaman zaman bombaladı. İngiltere ile rekabet halindeki Fransa'nın XIX. yüzyılın ortalarında Kızıldeniz'e gelerek Yemen'i askerî ve ekonomik açıdan tanımaya çalışması, Kemeran adasını satın alma teşebbüsü (1851) ve Şeyh Said adasını işgali (1865) bu stratejinin sonucuydu. 1905'te bölgeye gelen İtalya'nın ise Kızıldeniz'in batı kıyılarında Eritre'de yerleşme müca-

delesisi, 1911'de Akdeniz'de Trablusgarp'ı işgal ederken Kızıldeniz'deki Kunfüze, Hudeyde, Şeyh Said gibi Osmanlı idaresindeki Yemen liman şehirlerini bombalaması, Asir'de İdrîsî isyanına destek verme ve her iki denizdeki Osmanlı deniz gücünü etkisiz hale getirme amacına yönelikti. Osmanlılar İngiliz, Fransız ve İtalyanlar'ın Kızıldeniz'deki silâh ve mal kaçakçılığına karşı tedbir aldıkları gibi Yemen'deki güçlü orduları sayesinde sömürgeci güçlerin Yemen'e girmesini engelledi (İA, XIII, 378-380).

Osmanlı döneminde Yemen'de idarî yapının ilk kuruluşu, Hadım Süleyman Paşa'nın otuz sancak büyüklüğünde bir beylerbeylik olabileceğini belirttiği, Zebid ve Aden vilâyetlerinden meydana gelen bir sancak statüsünde teşkil edildiği 1539'a kadar götürülebilir (TSMA, nr. E 9663). İlk beylerbeyi Neşşâr Mustafa Paşa zamanında Yemen eyaletinde esas olarak Zebid, Aden ve Câzân sancakları bulunuyordu. Daha sonra beylerbeyi olan Özdemir Bey de Câzân sancakbeyi idi (BA, A. RSK, nr. 1452, s. 397-402; Emecen - Şahin, XIX/23 [1999], s. 98). Aden'de ise 951'de (1544) Şücâ Bey sancak beyliği yapıyordu (BA, D. BRZ, nr. 20614, s. 187, 194). Yemen'de toprakların zaman zaman Osmanlılar ve Yemenli isyancılar arasında el değiştirmesi idarî yapıdaki durumu da etkiledi. San'a fâtihî Özdemir Bey 1547 tarihli San'a fetihnâmesinde Yemen'in Zebid, Taiz ve San'a'dan meydana gelen üç eyalete ayrılabilir büyüklükte olduğunu belirtiyordu (TSMA, nr. E 8342; Blackburn, *Ar.Ott.*, VI [1980], s. 87, 99). Mahmud Paşa'nın beylerbeyliği zamanına ait bir eyalet bütçesinde "vilâyet-i Yemen" adıyla Zebid, Taiz, San'a ve Sa'de sancakları yer alıyordu (TSMA, nr. D 314). Mahmud Paşa'dan sonra onun telkinleriyle Yemen, 1565'te Zebid'in merkez olduğu on iki sancaklı Yemen ile on yedi sancaklı San'a adlı iki eyalete ayrıldı. Hadramut ve Şihr'i kapsayan bölgenin mahallî idarecisi Sultan Bedr, Osmanlılar'ca tanınan yetki dahilinde idareci sıfatıyla kalmıştı. 1568'de Yemen yeniden tek eyalet haline getirildi. Hasan Paşa'nın beylerbeyliği dönemine ait bir bütçeye göre 1600'de Yemen önceki gibi dört sancaktan ibaretti (Sahillioğlu, s. 302-305). Ahmed Muhtar Paşa'nın Yemen'i tekrar fethiyle birlikte 1872'de yeni bir idarî yapı oluşturuldu. Merkezi San'a olan Asir, Hudeyde, Taiz sancakları ortaya çıktı ve diğer Osmanlı vilâyetlerindeki idarî düzenlemelere uygun biçimde yapılandırıldı (Abdülkerîm el-Uzeyr, s. 147-155). 1869'da Ye-

YEMEN

men'de kurulan Yedinci Ordu'da 25.000 asker bulunuyordu. Yemen sahillerini korumak ve Kızıldeniz'de silâh kaçakçılığıyla mücadele etmek için Kızıldeniz filosu Bâbülmendep, Muha, Hudeyde, Luhayye, Câzân ve Kunfüze gibi limanlar arasında faaliyet gösteriyordu (a.g.e., s. 274-283).

Osmanlılar zamanında arkası gelmeyen isyanlara rağmen çeşitli dinî, askerî, idarî ve içtimâî yapılar inşa edildi; Yemen bayındır bir vilâyet haline getirilmeye çalışıldı. Osmanlılar devrinde San'a'nın batı kesiminde Osmanlı memurları için bahçeli evlerin yer aldığı bir Türk mahallesi kurulmuştu. Bu dönemde asıl büyük mimari eserler San'a'da yapıldı. Özdemir Paşa, San'a'nın Bâbüşşuûb kısmında bir cami ve bir medrese inşa ettirdi. Murad Paşa kalede bir cami ve sebil, Sinan Paşa büyük bir kasır, Hasan Paşa 1005'te (1597) kubbeli büyük bir cami (Bekiriye), bir hamam, sur dışında bir mescid ve han yaptırdı. Fazlı Paşa, San'a'da Bi'r-i Bâşâ adıyla anılan büyük bir su kuyusu, Terîm şehrinde bir cami ve etrafına sur inşa ettirdi, San'a ve Zebîd surlarını onarttı. Ferhad Paşa, Zemâr'da bir kasır yaptırdı. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren San'a, Hudeyde ve Ehbâ'da hastahane ve eczahaneler, Hudeyde, Muha ve Kemeran'da karantinahaneler açıldı. San'a'da II. Abdülhamid adına Hamidiye Camii ve çeşitli askerî binalar inşa edildi. Eğitim amacıyla sancak merkezlerinde rüşdiye ve idâdîler, kaza ve nahiyelerde sıbyan mektepleri, San'a'da dâru'lmuallimin ve sanat mektepleri faaliyete geçti. Hamidiye Sanayi Mektebi günümüzde askerî müze olarak kullanılmaktadır. Hudeyde-San'a arasında inşası planlanan demiryolu Hâcile'ye kadar gelebilirdi. Osmanlılar, Yemen'deki son dönemlerinde tuz elde etmek için su kanalları aç-

ma, Kızıldeniz sahillerindeki yer altı madenlerini çıkarma, Me'rib'de baraj yapma gibi projeler hazırlattıysa da Yemen'den çekilmeleri sebebiyle bu projeler hayata geçirilemedi. Yemen, Osmanlılar'ın bölgeye ayak bastığı ilk günlerden itibaren pek çok asker yanında beylerbeyi, vali, sancak beyi ve mutasarrıf düzeyinde Osmanlı idarecilerinin vefat edip defnedildiği bir vatan toprağı olmuştur. Acıklı türkülerıyla hâfizalarda yer eden Yemen'de bugün 20.000 civarında Türk nüfusu yaşamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen (haz. Münir Yıldıztaş v.dğr.), İstanbul 2008, s. 346-356; İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühûr*, V, 83, 203; Ebû Muhammed Tayyib b. Abdullah Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâtî a'yânî'd-dehr: Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century* (nşr. ve trc. L. O. Schuman), Amsterdam 1961, s. 21-24, 32; Abdullah b. Muhammed b. Abdullah Bâsencele, *Târîhu's-Şihr: el-'İkdü's-seminü'l-fâhîr fî târîhi'l-karnî'l-'âşîr* (nşr. Abdullah Muhammed el-Habeşi), San'a 1428/2007, s. 36-37, 41, 43; Nehrevâlî, *el-Berku'l-Yemânî fî'l-fet-hi'l-'Osmânî* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1387/1967, s. 21-24, 32-36, 39-40, 47-55, 85-86, 94-104; Feridun Bey, *Münşeat*, II, 199-201; Selânikî, *Târîh* (İpsirli), I, 175-176, 185, 394; Âlî, *Ahbârü'l-Yemânî*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 886, vr. 14^a-15^a, 54^b-55^a, 209^b-220^a; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 755; Lutfullah b. Ahmed Cehhâf, *Nuşûş Yemeniyye 'anî'l-hamletî'l-Fransiyye 'alâ Mısr* (nşr. Seyyid Mustafa Sâlim), San'a 1989, s. 106-133; Ahmed Râsîd, *Târîh-i Yemen ve San'a*, İstanbul 1291, I, 246-250, 260-273, 295-305, 307-322; II, 336-338; Âtîf Paşa, *Yemen Tarihi*, İstanbul 1326, s. 61, 70, 79, 97; Rumbeyoğlu Fahreddin – Mehmed Nâbî, *Aden ve Nevâhi-i Tis'a Meselesi*, İstanbul 1334, s. 3-39; İsmail Hakkı Tevfik, *1911 Asir İsyanı* (trc. Ali Kemal), Filibe 1936, s. 5-29; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, İstanbul 1940, I, 148, 182, 268, 301-302; Ankara 1943, II/1, s. 46-47; R. B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast*, Oxford 1963, s. 55; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyâle-*

ti, İstanbul 1974, s. 15-20; İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul 1980; a.mlf., “Yemen”, *İA*, XIII, 373-384; M. Tuchscherer, “La formation d'un état: La république démocratique et populaire du Yémen (1839-1981)”, *La péninsule arabique d'aujourd'hui* (ed. P. Bonenfant), Paris 1982, II, 211-260; C. E. Farah, “Anglo-Ottoman Confrontation in the Yemen: The First Mocha Incident, 1817-1822”, *Arabian and Islamic Studies* (ed. R. Bidwell – G. R. Smith), London 1983, s. 214-224; a.mlf., “Anglo-Ottoman Confrontation in the Yemen: 1840-9”, *Arabian Studies* (ed. R. Bidwell – R. B. Serjeant), New York 1990, s. 137-169; Halil Sahillioğlu, “Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 302-305; Mustafa İsmet İnönü, *Hatıralar* (haz. Sabahattin Selek), İstanbul 1992, I, 59-73; Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion*, İstanbul 1994, s. 46-60; a.mlf., *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004, s. 94-144; C. G. Brouwer, *Al-Mukhâ: Profile of a Yemeni Seaport as Sketched by Servants of the Dutch East India Company (VOC), 1614-1640*, Amsterdam 1997, s. 45-47, 148-167; Mehmet Arif Seyhun, *Katıldığı Dört Savaş ve Yaşam Öykümü* (haz. Müşerref Seyhun), Ankara 2000, s. 136-138; Zeki Ehiloğlu, *Yemende Türkler: Tarihimizin İbret Levhası*, İstanbul 2001, s. 191-204; Mim Kemal Öke – M. Lutfullah Karaman, *Adı Yemendir*, İstanbul 2002, s. 31-64, 106; Hülûsi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi*, Ankara 2003, I, s. XCVII-CVII, CXII, CXLI-CLX, CLXVIII; Abdülkerîm el-Uzeyr, *et-Teşkilâtü'l-merkeziyye-tü'l-'Osmâniyye ve'l-idâretü'l-mahalliyye fî'l-Yemen: 1850-1918*, San'a 2003, s. 147-155, 274-283, 326; M. Abdülazîz Sa'd Yüsr, *el-Mevrûşü'l-hadârî li-San'a' el-kadime*, San'a 1425/2004, s. 111-144; Seyyid Mustafa Sâlim, *el-Fethu'l-'Osmânî el-evvel li'l-Yemen: 1538-1635*, San'a 2006, s. 384; Cengiz Çakaloğlu, *Yemen'den Dönmeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mıhralı Bey*, İstanbul 2011, s. 172-224; Ayşe Kara, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Yemen ve Kasimiler Dönemi* (yüksek lisans tezi, 2011), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 68-74, 77-80; *Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu*, İstanbul 2011, s. 52, 74, 78; J. R. Blackburn, “The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568”, *WI*, XIX/1-4 (1979), s. 148-171; a.mlf., “The Ottoman Penetration of Yemen”, *Ar.Ott.*, VI (1980), s. 63-100; a.mlf., “Two Documents on the Division of Ottoman Yemen into Two Beglerbegiliks, 973/1565”, *Turcica*, XXVII, Paris 1995, s. 229-230; İdris Bostan, “Muhammed Hilâl Efendi'nin Yemen'e Dair İki Lâyihası”, *Osm.Ar.*, sy. 3 (1982), s. 301-326; a.mlf., “Selman Reis”, *DİA*, XXXVI, 444; Feridun M. Emecen – İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri”, *TTK Belgeler*, XIX/23 (1999), s. 98; E. van Donzel, “al-Luhayya”, *EI²* (İng.), V, 807-809; G. R. Smith, “al-Yaman”, *a.e.*, XI, 273-274.

İDRİS BOSTAN

Yemen'in
başşehri
San'a'dan
bir görünüşü

Son Dönem. Yemen'de Osmanlı hâkimiyeti Mondros Mütarekesi'nin ardından fiilen sona erdi ve Osmanlı askerî-sivil bü-